

Andorra bascònica, Andorra romana.¹ Una pervivència del substrat cultural preromà?

P
apers
de recerca
històrica
11

Quim Valera i Barros

Historiador i divulgador del patrimoni cultural, màster en Història Antiga del Mediterrani. quimvalera@gmail.com

Resum

Andorra bascònica, Andorra romana. Una pervivència del substrat cultural preromà?

Andorra, durant l'època romana, formava part d'un antic país, que englobava tot l'ancestral territori de la tribu dels ceretans. Hi ha historiadors que defensen una continuïtat cultural i lingüística del llegat preromà fins ben entrada l'edat mitjana. Altres autors, en canvi, sostenen que la romanització va ser més intensa del que tradicionalment s'havia cregut. El present article versarà sobre els postulats d'aquestes dues tendències, i de retruc, reflectirà l'estat actual de la qüestió d'aquest període històric en el nostre territori.

Resumen

Andorra vascona, Andorra romana. ¿Una pervivencia del sustrato cultural prerromano?

Andorra, durante la época romana, formaba parte de un antiguo país, que englobaba todo el ancestral territorio de la tribu de los ceretanos. Hay historiadores que defienden una continuidad cultural y lingüística del legado prerromano hasta bien entrada la edad media. Otros autores, en cambio, sostienen que la romanización fue más intensa de lo que tradicionalmente se había creído. El presente artículo versará sobre los postulados de estas dos tendencias, y de rebote, reflejará el estado actual de la cuestión de este período histórico en nuestro territorio.

Résumé

Andorre basque, Andorre romaine. Une survivance du substrat culturel antérieur aux romains ?

Andorre, à l'époque romaine, faisait partie d'un ancien pays qui comprenait tout le territoire ancestral de la tribu cerretain. Certains historiens défendent une continuité culturelle et linguistique de l'héritage antérieur aux romains jusqu'au Moyen Âge. D'autres auteurs, en revanche, soutiennent que la romanisation a été plus intense qu'on ne le croyait traditionnellement. Cet article traitera des postulats de ces deux tendances, et reflétera à son tour l'état actuel de la problématique de cette période historique sur notre territoire.

Abstract

Basque Andorra, Roman Andorra. A survival of the pre-Roman cultural substrate?

Andorra, during the Roman era, was part of an ancient country, which included all the ancestral territory of the Ceretan tribe. Some historians defend a cultural and linguistic continuity of the pre-roman legacy well into the middle Ages. Other authors, on the other hand, maintain that Romanization was more intense than traditionally believed. This article will deal with the postulates of these two trends, and in turn, will reflect the current state of the issue of this historical period in our territory.

Paraules clau

Substrat preromà, protobasc, romanització, toponímia, recerca

Andorra i l'Urgellet han format des de l'antiguitat un país, que esdevingué durant l'alta edat mitjana el nucli originari del comtat d'Urgell. El territori està ben delimitat geogràficament pel congost dels Espluvins al sud, i per l'estret del Baridà a l'est. Va tenir com a epicentre la plana d'Urgellet, entre el turó de Castellciutat, el Segre i el Valira en el seu darrer tram. Ara bé, no era un país homogeni ja que cada vall de la regió tenia les pròpies particularitats, més agreujades si cal, per les dificultats d'accés a causa de la complicada orografia, com les de Cabó, Coll de Nargó i Alinyà, situades entre el congost dels Tres Ponts i el de la Garganta, així com la Vansa, incrustada entre el vessant sud de la serra del Cadí i la cara nord del port del Comte.

Les Valls d'Andorra han estat sempre la capçalera natural d'aquest antic país. Tampoc formaven una unitat homogenia, cada vall tenia les seves peculiaritats, que amb el temps van cristal·litzar amb les parròquies, unitats de subdivisió administratives que han perviscut fins als nostres dies. Aquestes particularitats diferenciadores, que es feien ben paleses en tot el territori, no eren un fet excepcional al Pirineu. Moltes d'elles van acabar tenint institucions d'autogovern local, que van persistir fins als decrets de Nova Planta del 1716.

L'estudi de la romanització d'aquest antic país és un excel·lent fil conductor per identificar el passat d'aquest territori, mitjançant les fonts conservades i els resultats

1. El títol pretén ser un reconeixement a l'obra de Martí Salvans.

▼
Cup per al vi
d'època romana.
Roc d'Enclar. Fons:
Patrimoni Cultural
d'Andorra

obtinguts per la recerca arqueològica. Aquesta darrera ha estat prolífica a la veïna Cerdanya, amb resultats molt importants, que han contribuït a traçar un relat fidedigne d'aquesta època històrica. Andorra, ateses les seves estructures d'estat, també ha fet una bona feina en els darrers quaranta anys, especialment des de les campanyes d'excavació al roc d'Enclar, convertides en un referent pirinenc, pel que fa als estudis antics i altmedievals.²

Tanmateix, els estudis sobre l'Urgellet antic han quedat molt enrere, si ho comparem amb els de les seves veïnes del nord i de l'est. De fet, fins als anys 80 del segle passat, no hi havia cap constatació arqueològica d'època romana, tret d'alguna troballa aïllada i de difícil contextualització. Ara bé, durant la dècada dels noranta, la situació va donar un gir molt important, fruit de diverses excavacions d'emergència, dutes a terme a la Seu d'Urgell. Per primer cop es van documentar i excavar jaciments d'època romana a la ciutat, tant al subsòl de l'Ajuntament com a l'entorn de la catedral, en el context d'una important campanya de restauració i adequació del monument.³ Les tesis avalades per la historiografia tradicional, que descartaven una romanització intensa, o pràcticament nul·la de l'Urgellet, van haver de ser revisades ateses les noves evidències. De fet, fins aquell moment es creia que al turó de Castellciutat hi havia hagut un *oppidum*, en el

qual s'hauria establert un assentament romà on, en època visigoda, s'aixecaria la primitiva catedral d'Urgell. Tanmateix, la troballa de l'ara d'altar catedralícia paleocristiana, reaprofitada com a material de construcció per a l'ala del claustre, construïda al segle XVII, va descartar la tesi tradicional: la catedral visigoda, així com les construccions successives, van ser erigides en el mateix emplaçament que l'actual. Existí, doncs, un assentament, com a mínim des de l'època tardoromana, a l'actual ubicació de la Seu d'Urgell.⁴ Aquesta embranzida en la recerca a la ciutat, durant els anys noranta, va ser motivada per un augment de l'obra pública institucional, fet que va comportar les intervencions arqueològiques d'urgència.⁵ És per això que un cop acabades les feines públiques, es van aturar les recerques arqueològiques. Des de fa més de vint anys no s'han trobat més restes d'època antiga a la ciutat. Ara bé, les noves dades comportaren una profunda revisió històrica, per la qual cosa es va haver de reconèixer l'evidència: la romanització, més tènue o més intensa, hi va ser. Però el nou paradigma historiogràfic no va resoldre posicionaments que en molt casos han esdevingut antagonics: continua havent-hi un debat ben viu pel que fa a la intensitat de la romanització del país.⁶ Els defensors d'una pervivència més que testimonial de l'antic substrat preromà basen els seus postulats en dues premisses:

1. Hi ha una gran quantitat de topònims protobascos al país, que s'intensifiquen a mesura que anem cap a l'oest des de la Cerdanya, fins als Pallars i la Ribagorça. Autors com Anglada i Salvans ho han vist com una prova de la pervivència cultural i lingüística protobasca, centrant els seus estudis a les Valls d'Andorra, i de retruc, a tota la conca del Valira. En els darrers anys, altres estudis interdisciplinaris, capitanejats per Planas, també s'encaminen en aquesta direcció.⁷

2. Els resultats de les recerques arqueològiques dels darrers anys, tot i que han estat molt significatius, no han aportat una prova concloent de la romanització de l'Urgellet

2. Llovera et alii, 1997.

3. Villaró, 1995.

4. Villaró, 1995.

5. Villaró, 1998.

6. Planas et alii, 2018.

7. Planas, 2014.

i Andorra. Fan palesa una important influència romana, especialment per noves aportacions, com la viticultura i la metal·lúrgia. Tanmateix, no hi ha cap prova epigràfica ni d'assentaments pròpiament romans, com sí que s'ha pogut constatar a la Cerdanya.

Si bé cal reconèixer que l'estudi de la toponímia preromana és fascinant, no s'ha de desmerèixer el llegat toponímic llatí, existent i abundant, força documentat també en els arxius medievals.

Però hem de recordar, com un mantra, la gran dificultat que presenta l'estudi de la història antiga d'aquest antic país: el greu dèficit pel que fa a la recerca arqueològica a l'Urgellet. Unes quantes troballes fetes en intervencions d'urgència fa dues dècades a la ciutat d'Urgell només ens poden servir per replantejar-nos les vies d'estudi. Cal una planificació integral de recerca, tant a la Seu d'Urgell com a la resta de la comarca. Les dades potencials són enormes i estan pendents de ser descobertes, i ben segur que ens encaminaran a descobrir un territori molt més romanitzat del que pensàvem fa pocs anys.

En aquest sentit, Farràs⁸ ens ha ofert una eina d'estudi molt important, encara inèdita avui, mitjançant el maridatge dels topònims llatins que apareixen a la documentació medieval i les seves ubicacions geogràfiques. Gràcies a això, podem obrir una direcció de treball basada en dues premisses, d'alt interès pel que fa a futurs estudis:

1. La romanització de l'Urgellet podria haver estat molt intensa, si ens atenem a la pervivència dels topònims conservats, en ubicacions relacionades directament amb la xarxa viària, i en els límits entre territoris.
2. Roma va basar l'organització territorial en el control de les vies de comunicació terrestre. És lògic pensar que el primer que van fer va ser millorar la xarxa de camins preexistents, i vetllar pel seu control. Les excavacions dutes

a terme recentment al jaciment del coll d'Ares⁹ (vall de Cabó) constaten aquest postulat. Els topònims llatins que han perdurat fins als nostres dies són significativament més freqüents a la vora d'aquestes antigues xarxes viàries. De fet, hem de consensuar la importància de la *Strata Ceretana*,¹⁰ antiga via que baixava des de la Cerdanya fins a *Ilerda*, tant per la vertebració del territori, com per convertir-se en l'eix central viari pirinenc en època romana. Ara bé, sense perjudici d'una segona via molt important: la via de la sal,¹¹ que des de temps remots connectava l'alta vall del Segre amb la Catalunya central, i d'aquí amb la costa mediterrània. Ambdues convergien a la Ciutat d'Urgell, que va esdevenir un epicentre de la xarxa de camins, que del sud menava cap al nord, i de l'est fins a ponent. Els jaciments del Goleró¹² i Pratllong,¹³ propers a aquest camí, constaten aquesta tendència d'assentaments i explotacions d'època romana, estretament lligats a les vies de comunicació, que reaprofitaven al seu torn assentaments anteriors¹⁴ i els recursos naturals propers. Cal fer un breu esment a l'actual comarca de la Cerdanya que, a diferència d'Andorra i l'Urgellet, va patir una romanització molt important. A més, abans de l'arribada dels romans, ja havia experimentat una potent aculturació ibera, entre els segles IV i III aC,¹⁵ fet que va suposar una diferenciació cultural important amb els altres pobles més occidentals de la regió. La Cerdanya va ser un dels territoris on va néixer el català oriental, a diferència d'Andorra, els Pallars i l'Urgellet. Aquesta aculturació iberoromana no pot ser ignorada a l'hora d'estudiar l'evolució de la llengua i de l'evolució sociocultural del territori.

Des d'una òptica lingüística, centrant-nos en l'Urgellet i Andorra, ens hem de rendir a dues evidències constatades:

1. No podem menystenir la gran quantitat de topònims preromans que han perviscut, la majoria d'arrel primitiva basca. Són una prova del substrat lingüístic preromà, i

8. La romanització de l'Alt Segre: un estudi toponímic, 2001.

9. Memòria de la intervenció arqueològica realitzada al Coll d'Ares de Figols i Alinyà (Alt Urgell).

10. Bosch i Yáñez, 2005.

11. Pasques, 2008.

12. Memòria final de les intervencions arqueològiques al jaciment del Goleró, la Vansa

i Fórnols, Alt Urgell", Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya.

13. Memòria de la intervenció arqueològica al jaciment de Pratllong, la Vansa i Fórnols, Alt Urgell.

14. Palet et alii, 2007.

15. Morera, 2016.

16. Coromines, 1965.

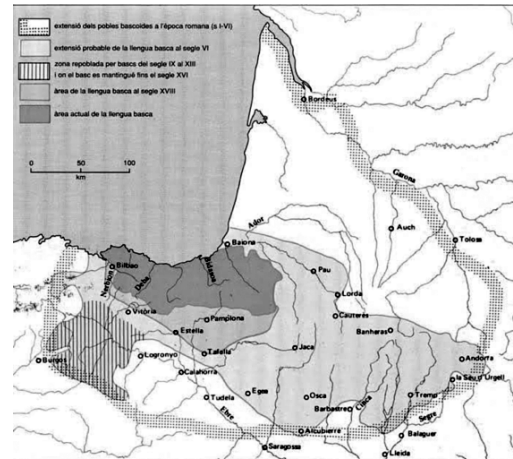
obren la porta a tenir en consideració la possibilitat d'una pervivència lingüística protobasca fins ben entrada l'edat mitjana. En aquest sentit apunten els estudis de Coromines,¹⁶ Badia i Margarit,¹⁷ Anglada,¹⁸ Salvans¹⁹ o Planas.²⁰

2. La proliferació de topònims llatins en els llocs directament lligats a la xarxa viària ens mostra una romanització intensa en els llocs estratègics més importants. El sil·logisme que aplicaven els invasors romans era simple: control, explotació dels recursos i assentament. Aquests centres haurien fet una funció molt important en l'aculturació llatina del territori. També ho avalarien possibles rastres de centuriació romana en el paisatge de la ribera urgellenca.²¹

3. L'evidència contrastada més òbvia és el naixement del català occidental, en el territori comprès entre l'Urgellet, els Pallars i Andorra. Tanmateix, no es pot descartar la coexistència lingüística protobasca i romànica en tota la regió, perfectament plausible i de llarga durada. En tenim exemples moderns i contemporanis que ho podrien avalar, i no cal que anem gaire lluny per cercar-los, ni en l'espai ni en el temps.

Els darrers anys han estat prolífics en la recerca, especialment en jaciments situats en alçada. Jaciments com el Goleró²² i Pratllong,²³ ambdós a la vall de la Vansa; Madriu – Perafita – Claror;²⁴ Camp Vermell,²⁵ o Encenrera²⁶ ens han aportat valuosa informació històrica, que confirma quines eren les activitats econòmiques de la regió en l'època romana.

L'aculturació ha pogut ser documentada, especialment en l'explotació metal·lúrgica, la ramaderia i l'aprofitament dels boscos, tant per a la fusta com per a la producció de pega, vital per a la construcció de vaixells, la impermeabilització de les àmfores o el tractament del bestiar.

Evolució hipotètica de la llengua basca. Font: Enciclopèdia Catalana

Aquests estudis també han detectat una intensificació ramadera a les valls d'Andorra²⁷ i el Pallars,²⁸ contràriament al que s'ha constatat en general a la Cerdanya o la plana d'Urgellet. Aquest fet, generalitzat al Pirineu central, ens mostra unes societats de base socioeconòmica ramadera, a diferència dels assentaments a la plana cerdana, i molt probablement de l'Urgellet, basats principalment en l'agricultura.

Un factor important que cal analitzar és el canvi de centralitat ocorregut a la regió a partir de la crisi del segle IV, moment en què el Pirineu va esdevenir una frontera, a diferència de la seva antiga funció com a divisió provincial amb la Gàl·lia. Les noves hipòtesis de treball han situat, a partir d'aquest moment, la Seu d'Urgell com a nou epicentre romà de la regió, en detriment del paper que Llúvia havia tingut fins al

17. Badia i Margarit, 1980.

18. Anglada, 1993.

19. Salvans, 2005.

20. Planas, 2014.

21. Bolòs i Hurtado, 2006.

22. Memòria final de les intervencions arqueològiques al jaciment del Goleró, la Vansa i Fòrnols, Alt Urgell.

23. Memòria de la intervenció arqueològica al jaciment de Pratllong, la Vansa i Fòrnols, Alt Urgell.

24. Palet *et alii*, 2007.

25. Fortó i Vidal, 2009.

26. Memòria d'excavació de l'orri d'Encenrera, Pessonns, Encamp.

27. Euba, 2008.

28. Gassiot i Pèlachs, 2017.

moment.²⁹ Tanmateix, aquesta via d'estudis planteja dos problemes a resoldre. D'una part, si ens cenyim a les dades de què disposem a hores d'ara, els resultats de les recerques han estat més importants a la *Iulia Libica* tardoromana,³⁰ que no pas a l'*Urgellum* coetània. Però com hem anat avisant, la recerca arqueològica a la Seu d'Urgell necessita una embranzida urgent, atesa l'escassetat i la fragmentació de la informació de què disposem.

En època carolíngia, segles després, ambdues ciutats van encapçalar els comtats d'Urgell i Cerdanya respectivament. En honor a la veritat, el fet diferencial més important, entre les dues localitats, pel que fa a la seva influència en el seu territori adscrit, radica en l'assentament de la seu episcopal al bell mig de la plana d'Urgellet. Com hem dit, la historiografia actual, particularment l'andorrana, veu en aquest fet la prova d'aquest canvi de centralitat pirinenca,³¹ atès que reforçaria la tesi de la pujança de la ciutat d'Urgell, en detriment de Llivia, en aquest convuls moment tardoromà. Però la ubicació de la seu episcopal a *Urgellum* podria obeir a raons més logístiques, precisament fonamentades en la seva privilegiada situació, al bell mig del Pirineu, equidistant entre el Pallars i la Cerdanya, als peus de la ruta que puja fins a Andorra, o de les que baixen a la Vansa, Cabó o Alinyà. L'acta de consagració carolíngia de la catedral d'Urgell³² traça aquesta centralitat a través dels topònims. Per tant, s'hauria d'analitzar per aquesta via l'elecció de la seu episcopal, sempre que les futures recerques no ens encaminin vers altres direccions d'estudi. Hi ha un altre fet incontestable, tant Llivia com la Seu d'Urgell van ser les seus del poder polític, fins a les albers de la baixa edat mitjana; per tant, conservaren un poder vertebrador en els seus territoris. Ambdues van perdre aquest estatus entre els segles XII i XIII, quan la capital d'Urgell es va traslladar a Balaguer, i la cerdana, a Puigcerdà, sota control reial directe.

Per tant, caldria també una intensificació dels estudis de l'època visigoda, fins i tot de la carolíngia, per omplir uns buits encara molt importants, per traçar la nostra història. En aquest sentit, cal potenciar la recerca en alguns jaciments, que si bé tenim constatat, no han tingut encara la intervenció arqueològica necessària.³³

Un pla director transfronterer, que aglutini esforços i reforci sinèrgies, esdevindria fonamental. La recerca no entén de fronteres ni de límits comarcals, i encara menys si es comparteixen segles d'història en comú. En aquest futur projecte, caldria la intervenció de totes les disciplines necessàries. A les convencionals com l'arqueologia, la lingüística, la toponímia, els estudis sobre el paisatge històric, o paleoambientals, hauríem de sumar-n'hi d'altres com la paleogenètica, l'antropologia i l'etnografia, que sovint detecten rastres fossilitzats del passat remot que han perviscut en les societats actuals, o que han desaparegut en temps recents.

Amb aquesta ajuda interdisciplinària, podrem buscar respostes sobre com es va esdevenir la romanització d'Andorra i l'Urgellet, i de tota la regió pirinenca central. La documentació medieval constata episodis que podrien fer palesa una pervivència del substrat preromà en algunes valls del país. Així ho evidenciarien documents com les dues concòrdies andorranes del segle XII,³⁴ en què els propis caps de casa andorranos van tenir l'estatus suficient per pactar amb el seu senyor feudal directe; o la ferotge resistència a la feudalització d'altres contrades, com Ós de Civís o la vall de Cardós.³⁵ Només queda remarcar que als Pareatges signats a finals del segle XIII, els andorranos no hi van tenir cap menció; així, en van quedar exclosos com a actors en l'amigable composició signada entre el Bisbe d'Urgell i el Comte de Foix.³⁶

Ara bé, també la mateixa documentació medieval,

29. Bosch i Yáñez, 2005.

30. Guàrdia et alii, 2021.

31. Bosch i Yáñez, 2005.

32. ACU, Consagracions d'Esglésies, núm. 2.

33. Entre els quals podríem destacar els entorns de Santa Coloma d'Andorra, la Margineda, l'àrea de les fonts termals de Les Escaldes, la plaça dels Oms de la Seu

d'Urgell, l'església romànica de Sant Esteve del Pont, el Castellot de Noves o els entorns de Sant Climent de Coll de Nargó.

34. ACU, Cartulari, Vol. I, núm. 844 i ACU, Cartulari, Vol. I, núm. 848.

35. Gascón, 2020, pàg. 66-74.

36. Valera, 2021.

contradient les evidències toponímiques, ens mostraria un territori altament romanitzat. Si apliquem la navalla d'Occam, amb les dades que tenim en data d'avui, no podem descartar de cap manera una coexistència lingüística i cultural perdurable en els segles, que va desembocar en un català occidental naixent. En conclusió, us presento un petit esbós en què he volgut

fixar l'atenció en la història d'aquest antic país, en el seu substrat cultural preromà i en els seus processos d'aculturació posteriors durant l'època antiga, així com de la hipotètica perdurabilitat del llegat bascònic, tant a l'Urgellet com a Andorra. Un antic territori, escapat avui per una frontera internacional. Ara cal continuar la recerca.

Bibliografia

- ANGLADA, M. (1993): *Arrels d'Andorra, prehistòria d'Andorra a través dels noms de lloc*, Editorial Andorra.
- BADIA I MARGARIT, A.M. (1980): "L'Alt Urgell i el català occidental naixent", a *Estudis de llengua, literatura i cultura catalanes, Serra d'Or*.
- BOLÓS, J; HURTADO, V. (2006): *Atles del comtat d'Urgell (v.788-993)*, Rafael Dalmau Editors.
- BOSCH, J.M; YAÑEZ, C.(2005): "Andorra entre els segles I-V", a *Història d'Andorra, de la prehistòria a l'edat contemporània*, Edicions 62.
- COROMINES, J. (1965): "La survivance de basque jusqu'au bas Moyen-Age. Phénomènes de bilinguisme dans les Pyrénées Centrales", dins d'estudis de Toponímia Catalana I, Barcelona.
- EUBA, I. (2008): "Análisis antracológico de estructuras altimontanas en el valle de la Vansa – Sierra del Cadí (Alt Urgell) y en el valle del Madriu (Andorra): explotación de recursos forestales del neolítico a la época moderna". Tesi doctoral, Universitat Rovira i Virgili.
- FARRÀS, P. (2001): "La romanització de l'Alt Segre: un estudi toponímic", Treball d'investigació de doctorat, inèdit.
- FONT, J. (2017): "Memòria d'excavació de l'orri d'Encenera, Pessons, Encamp", M.I. Govern d'Andorra.
- FORTÓ, A.; VIDAL, A. (2009): "En los orígenes de Sant Julià de Lòria (Andorra). Las evidencias de ocupación durante la antigüedad tardía y la alta edad media (s. V – XII dC)". A: *The archaeology of early medieval villages in Europe*, Universitat del País Basc.
- GASCÓN, C. (2020): "Aragoneses et Brabançones. Montañeses en armas y guerra feudal en el Pirineo catalán (Siglos XII-XIII)". *Aragón en la Edad Media*, 31.
- GASSIOT, E.; PÉLACHS, A. (2017): "La ocupación ganadera de los Pirineos occidentales de Catalunya en época romana e inicios de la Edad Media", *Treballs d'Arqueologia*, núm. 21.
- GUÀRDIA, J.; ALIAGA, S.; MERCADAL, O. (2021): "Llívia en època tardana. Altres àrees urbanes, les necròpolis i el castrum", a *Història de la Cerdanya*, Història de les comarques gironines 7, Diputació de Girona.
- LLOVERA, X. et alii (1997): *Roc d'Enclar, transformacions d'un espai dominant (segles IV a XIX)*, M.I. Govern d'Andorra.
- MORERA, J. (2016): "Territori i poblament de Cerdanya a l'antiguitat. La iberització i romanització de la vall cerdana". Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona.
- OLESTI, O. et alii (2021): "Memòria de la intervenció arqueològica realitzada al Coll d'Ares de Fígols i Alinyà (Alt Urgell)", Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana de la U.A.B.
- OLESTI, O. et alii (2021): "Memòria de la intervenció arqueològica al jaciment de Pratllong, La Vansa i Fòrnols".
- PALET, J.M.; ORENGO, H.; EJARQUE, A.; EUBA, I.; MIRAS, Y.; RIERA, S. (2007): "Formes d'ocupació d'alta muntanya la vall de la Vansa (Serra del Cadí – Alt Urgell) i a la vall del Madriu-Perafita-Claror (Andorra): estudi diacrònic de paisatges culturals pirinencs", *Tribuna d'Arqueologia*, núm. 2006.
- PALET, J.M. et alii (2008): "Memòria final de les intervencions arqueològiques al jaciment del Goleró (La Vansa i Fòrnols, Alt Urgell)", Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya.
- PASQUES, J. (2010): "El camí Cardoner o camí de la Sal: una via de comunicació antiga entre Cardona i el Pirineu", *Recull de conferències 2008*, Societat Andorrana de Ciències.
- PLANAS, X. (2014): "La vaciHació accentual de l'onomàstica d'Andorra i l'Alt Urgell: una romanalla del substrat basc a l'Alt Pirineu?", Els noms en la vida quotidiana. *Actes del XXIV Congrés Internacional d'ICOS sobre Ciències Onomàstiques*, Annex, Secció 12.
- PLANAS, X.; GASCON, C.; LOPEZ-MUGARTZA, J.K.; BESLAKO, M. (2018): "Anàlisi fisiogràfica de topònims andorrans d'arrel preromana", M.I. Govern d'Andorra.
- SALVANS, M. (2005): *Andorra romànica, Andorra vasconica*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- VALERA, J. (2021): "Els ignorats dels Pareatges", Diari *BonDia*, edició del 7 d'octubre, Andorra.
- VILLARÓ, A. (1995): *Hèrcules i la Ciutat, un passeig per la història de la Seu*, Edicions Caixa de Catalunya.
- VILLARÓ, A. (1998): "Excavacions d'urgència a la Ciutat d'Urgell: Una aproximació als seus orígens tardo romans", XI CoHoqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà.